

OROSZ LÁSZLÓ*

**A KOLLEKTÍV BÜNÖSSÉG JEGYÉBEN.
MAGYARORSZÁG ÉS A „NÉMETKÉRDÉS” – HETVEN ÉVVEL EZELŐTT**

*IN TERMS OF COLLECTIVE GUILT.
HUNGARY AND THE „GERMAN QUESTION” – SEVENTY YEARS AGO*

ABSTRACT

Finding its justification in various ideologies – this time in the notion of “Collective Guilt” – the next chapter in a long line of 20th-century ethnic cleansings was initiated seventy years ago, in January 1946: the systemic deportation of a significant portion of Hungary’s ethnic German population. These atrocities, which found their origins in a “crime and punishment”-style collective treatment, impacted Hungary’s Germans to a much greater degree than the country’s general population. This was in easily discernable conjunction with other nations’ efforts at self-exoneration following the end of WWII, which was that culpability for the war lay expressly with the Germans. In the countries occupied by the Soviets, the social and political transformations underway provided a suitable environment for this view to flourish. The presentation wishes to provide context to the events of seventy years ago, to the so-called “German Question”, touching upon the most important domestic and foreign policy dilemmas, the question of land ownership, the emergence of domestic resettlement issues, the Beneš Decrees and the population exchange agreement, the differing viewpoints of the political parties, the revival of the perception of a hated enemy, the indoctrination of the public and the voices both of reason and of hatred.

Bevezetés

Hetven évvel ezelőtt, 1946 elején záró felvonásához érkezett a magyarországi németiség sorstragédiája, II. világháború utáni kollektív büntetésének folyamata: megindult a kitelepítés. Többen, több helyütt deklarálták már a „kollektív bűnösség” elvének tarthatatlanságát, amely tudományos körökben régóta evidencia. Egy ideje azonban a politika is gyakran hangoztatja ezt, különösen azóta, hogy 2012 májusában az Országgyűlés emléknapot (november 25.) jelölt ki a „Szovjetunióba elhurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások” sorsáról, illetve a „malenkij robot”-ról történő megemlékezés jegyében,¹ ugyanezen év decemberében pedig a „magyarországi németek elhurcolásának” is hivatalos emléknapot (január 19.) létesítettek.²

1. Külső és belső mozgástér: kényszerek, lehetőségek, igények találkozása

A hazai németiséget az ország lakosságához viszonyított arányánál jóval nagyobb mértékben érintették az ezzel kapcsolatos atrocitások. Mindez jól látható összefüggésben állt azzal, hogy a világháborús összeomlással párhuzamosan – ahogy más államokban is történt – a nemzeti önfelmentés pszichózisa kifejezetten a németiségre tolt át a felelősséget.³ A szovjetek által megszállt országokban a német kisebbségek „ötödik hadoszlopként”⁴

* Dr. Orosz László PhD, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet, Budapest.

történi megbélyegzéséhez a társadalmi és politikai átalakulás is megfelelő légkört készített elő.

Itthon a front átvonulásával a politika alakítása a Függetlenségi Frontban tömörült pártok kezébe került, közülük is kiemelkedő jelentőségre tettek szert az illegalitásból kilépő baloldali pártok. A nemzetiségi kérdés kapcsán – minket most szűkebben ez érdekel – demokratikus elveket, s az erősen németellenes hangulatban legalább valamelyest méltányos elbánást csak a kisgazdák, a szocdemek és a polgári demokraták hangoztattak, nyilván összefüggésben azzal, hogy az érintett nemzetiségi társadalom paraszti, munkás, illetve értelmiségi rétegei jórészt épp az ő politikai bázisukat gyarapították.⁵ Két másik szövetségük közül a népi írók által fémjelzett Nemzeti Parasztpárt (hangos türelmetlenséggel párosulva) csakis a magyar etnikum védelmére, sőt „helyzetbe hozására” koncentrált, a hazai németiséghez pedig kifejezett gyűlölettel viszonyult, míg a kommunisták egyértelműen a szovjet nemzetiségpolitikai szemlélet talajára helyezkedtek, s adaptálták azt a gyakorlatot, hogy a Szovjetunióban egyes népcsoportok egészével szemben támasztottak kollektív felelősséget, így azok – bűnössé nyilvánítva – védtelenek voltak az atrocitásokkal szemben.⁶

Történelmi távlatból azonban nem lehetünk egyoldalúak. E diszkriminatív nemzetiségpolitika, s kimondottan a németiség kálváriája (elhurcolása, elűzése, kitelepítése) nem írható csakis a kommunista presszió számlájára! A megszülető új államberendezkedés számos egyéb körülménytől szorongatva terelődött e káros mederbe.

Itt van mindjárt a földkérdés: a programba vett földreform a jogos földigénylők hatalmas tömegeinek kielégítésére kevésnek bizonyult. Kapóra jött tehát a földalap szélesítésére e gyalázatos, de remek lehetőség a német földek elkobzására. 1945 tavaszán a földosztásról szóló kormányrendeletben az szerepel, hogy „teljes egészében és nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait”.⁷ A rendeletet nem egy magyar szakmunka – olykor még a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban is – a „németiség iránti differenciált megítélés példajaként” idézi, mondván, „a földbirtokrendelet a hazaáruló, a fasiszta németeket ítélte el, s nem a németeket általában. A földreformrendelet nem a magyarországi németek ellen irányult, s nem az volt a célja, hogy ezzel végleg megoldódjék Magyarországon a német nemzetiségi kérdés...”⁸ A német szakirodalom – s nemcsak az ötvenes-hatvanas évek emocionalitással telt termékei, vagy épp a hivatalos kormányzati álláspontot megjelenítő „Bonner Dokumentation”,⁹ hanem a téma rendszerváltás kori újrafelfedezésekor született számos munka is – ezzel szemben a földreform kimondottan németellenes jellegét hangsúlyozza.¹⁰

Égető volt továbbá a belső telepítési problémák megjelenése is: az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény értelmében ismét a szomszéd államokhoz kerültek az 1938 és 1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területek. Emiatt magyar menekültek tömege zúdult át a határon, s ott voltak még az 1941-ben Bácskában letelepített, ám most Tito elől elmenekült bukovinai csángók is (kb. 15 ezren): 1945 tavaszán nekik is helyet kellett szorítani.¹¹

Külpolitikailag még égetőbb problémát jelentettek Beneš¹² közismert dekrétumai, melyek konkrét intézkedéseket fogantatosítottak az 1945. április 5-én meghirdetett kassai programmal összefüggésben a szlovákiai magyarság jogfosztására és elűzésére. Egyebek mellett megfosztotta őket állampolgárságuktól, megvonta nyugdíjukat és egyéb állami járadékaikat, elbocsátotta a magyar nemzetiségű állami és magánalkalmazottakat, befagyasztotta bankbetéteiket, betiltotta a magyar nyelvhasználatot, feloszlatta a magyar kulturális egyesületeket, kizárta a magyar egyetemi hallgatókat, és lehetővé tette a magyar földek elkobzását, azokra szláv kolonisták telepítését. Ezzel párhuzamosan népbírósági pe-

rekben 75 ezer magyart (főképp a közösség gerincét adó értelmiségit) ítéltek el és utasítottak ki háborús bűnösneként. Az ottani németekhez hasonló kitelepítésüket meggátolta ugyan a potsdami határozat,¹³ megvédésükre azonban el kellett fogadni a kizsartolt lakosságcsere-egyezményt (újabb 100 ezer magyar befogadása).¹⁴

S végül a külső kényszerek mellett ott állt a belső igény is: a tudatosan gerjesztett közhangulat, a sajtókampány¹⁵ az „új magyar honfoglalás” jelszavával, vagy épp Kovács Imre „egy batyúval jöttek – egy batyúval menjenek” nyilatkozatával.¹⁶

Azonban – s erről sem szabad megfeledkeznünk – e hangokkal szemben elhangzottak a németiségért kiálló, és a kollektív bűnösség elvét tagadó vélemények is, gondoljunk csak Bibó,¹⁷ Mindszenty bíboros és más egyháziak,¹⁸ valamint számos író – pl. Füst Milán, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Sík Sándor – megnyilatkozásaira.¹⁹ Az általánosító és megbélyegző hangulatkeltés, illetve az ezzel szemben megfogalmazódó józan hangok kontextusának értelmezéséhez fontos tudni: a Volksbund még befolyása tetőpontján sem tudta tömöríteni a teljes hazai németiséget. Volt ugyan a német sikerektől elvakult komoly létszámú tagsága, ám sokan voltak olyanok is, akik a német nép magyarországi népcsoportja helyett a magyar nemzet németajkú tagjainak tekintették magukat. Ennek jelzésére szolgált a Volksbundtól való tudatos távolmaradás, esetleg épp a Hűségmozgalomhoz²⁰ csatlakozás, vagy akár az 1941-es népszámlálás adatfelvétele során tanúsított magatartás.²¹

Az ún. „németkérdés” kapcsán 1945 tavaszán pártközi értekezleteken egyeztettek. Egyetértés volt abban, hogy a főnti kényszerek folytán valamilyen mértékű kitelepítés szükséges, ám a kitelepítést a kollektív felelősség alapján lebonyolítani nem szabad. Nem szabad, mert Csehszlovákia is ugyanezt az elvet kívánja alkalmazni, ami ellen ily módon nem tiltakozhatnánk. Teljes körű kitelepítés helyett csak a „fasiszta németeket” kell elűldözni. Ennek levezénylésére és az ún. „nemzethűségi igazoló eljárások” lefolytatására (vagyis a világháború alatti magatartás egyéni elbírálására) hozták létre 1945 májusában a Népgondozó Hivatalt.

Hogy ki tekintendő fasiszta németnek, arról az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. július 1-jén kiadott, a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről és a hazai németek múltbeli politikai magatartásának felülvizsgálatáról intézkedő 3820/1945. M.E. sz. rendelet nyújtott eligazítást.²² Ezt követően a kormány két jegyzékben (1945. május 26. és július 5.) a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz (SZEK) fordult, melyekben a kitelepítés engedélyezését kérelmezte. De totális helyett még mindig csak részlegest.

2. A bűnhődés stációi

Ekkorra azonban már le is zajlott a németiség kollektív büntetésének első állomása: ez még nem a kitelepítés volt, hanem egy azt megelőző fázis, az elhurcolás, a „modern rab-szolgaság”, ahogy azt Füzes Miklós dokumentumkötetének²³ beszédes címe plasztikusan megfogalmazza. A kollektív büntetés különböző fázisait a német szakterminológia amúgy élesen meg is különbözteti egymástól. „*Verschleppung*”-nak nevezik a kényszermunkára elhurcolt németek kálváriáját, a „*Vertreibung*” kifejezést pedig, ami valójában elűzést jelent, a magyarban némi eufemizmussal kitelepítésként visszaadott eseménysor, vagyis a szervezett kitoloncolás megfelelőjeként használják.

A valóban kitelepítés értelmű „*Aussiedlung*” kifejezést tudatosan kerülik, ez inkább csak németre lefordított magyar szakmunkák terminológiájában jön elő. Az elhurcolás kiindulópontja az 1944. december 22-én nyilvánosságra hozott 0060-as sz. szovjet hadparancs volt „a magyarországi németek munkaerejének jóvátételi célzatú igénybevétele” tárgyában. A mozgósítás a férfiakat 17–45, a nőket 18–30 életév között érintette.²⁴ A fo-

golygyűjtés deklarált célja az volt, hogy amit németek romboltak le a Szovjetunió területén, azt németek építsék újjá. Az egész akció néhány hét alatt lebonyolódott (december vége–január közepe), mivel nem akarták megvárni a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírását (1945. január 20.), ebben ugyanis nem szerepelt, hogy Magyarország a jóvátétel fejében munkaerőt is köteles volna rendelkezésre bocsátani. Az egyes szovjet katonai parancsnokok a községek elöljáróival állították össze az elhurcolandók listáját. A falvak vezetői persze védeni akarták a legutóbbi népszámláláskor (1941) magukat ugyan német anyanyelvűnek, ám magyar nemzetiségűnek valló németjeiket, a szovjetek azonban ragaszkodtak a származási kritériumhoz, s kijelentették, ennek visszautasítása esetén magyarokkal töltik fel a kontingenst. Az események tragikumával kapcsolatban – sokszor apró gyermekeik ölelő kezéből szakították el a fiatal anyákat – a rendszerváltozást követően, a félelem megszűntével számos visszaemlékezés, illetve dokumentum- és interjúkötet látott napvilágot.²⁵

A jóvátételi munkára s a tőle amúgy megkülönböztetendő „malenkij robot”-ra hurcolások (utóbbi ugyanis a magyar lakosságra is kiterjedt) a frontvonal áthaladtával párhuzamosan három fő területet érintettek: (1) Tiszántúl; (2) Duna–Tisza köze Budapest környékével; (3) Délkelet-Dunántúl.

Az utoljára birtokba vett Észak-Dunántúlon minderre már alig került sor. Összességében mintegy 35 ezer németet hurcoltak el jóvátételi munkára Magyarországról. Rajtuk kívül 40 ezer jugoszláviai és 75 ezer romániai németet is elvittek közvetlen térségünkől – mindezt a szövetségesek jóváhagyása nélkül. Majd miután a jaltai konferencián (1945. február) Sztálin megkapta e jóváhagyást, akkor immár Németországból is. A Német Vöröskereszt adatai szerint 874 ezer német polgári személyt hurcoltak el kényszermunkára,²⁶ akiknek halálozási rátáját átlagolva 45%-ra teszik, a magyarországi németekét 15–20%-ra.²⁷

A többséget odakint a Donyec-medence bányáiban és a tönkrement kaukázusi olajkapacitás helyreállításánál dolgoztatták alultápláltan, rossz orvosi ellátás mellett.²⁸ A negyvenes évek végén aztán titoktartási kötelezettséggel engedték el őket, s azzal, hogy éltessek Rákosit, akinek szabadulásukat köszönhetik.²⁹ A hazaérkezőket itthon még egyszer megszürték, s akik a rostán fennakadtak (pl. egykori SS-katonák; 1944 tavasza után egyezményben rögzített kényszersorozással állt hadba többségük), azok internálótáborokba kerültek, ahol aztán hazai ipari létesítményekben (Tiszalök, Kazincbarcika) még évekig dolgoztatták őket.³⁰ Akik ezt megúszták, vagy a korán hazaengedett szerencsések közé tartoztak, azok hazatérhettek, ám megérkezvén útjuk gyakran azonnal a kitelepítő szerelvényekhez vezetett, vagy épp senkit sem találtak a mások által elfoglalt otthonaikban, mert a rokonaikat már kitelepítették.

Az otthon maradtok kálváriáját a kitelepítés tetőzte be. 1945. december 29-én született meg a kormány kitelepítési rendelete (12.330/1945. sz. M.E. r.). Ennek 1. §-a szerint Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutóbbi népszámláláskor német nemzetiségűnek vagy [kiemelés tőlem – O.L.] anyanyelvűnek vallotta magát (...). Vagyis az összes (!) hazai német, hisz most már nemcsak az 1941-es népszámlálás során nemzetiségét tekintve is magát németnek valló 303.000 emberről van szó (eddig ugyanis kizárólag őket tekintették a magyar haza ellen Berlin javára optáló „fasiszta németnek”), hanem immár azon szélesebb körről is, akik akkor – német anyanyelvüket felüntetve – magyar nemzetiségűnek regisztráltatták magukat.³¹

A további kritériumok a rendeletben így már nem is érdekesek, sem pedig a beiktatott néhány mentesítő passzus, hisz e formulából vitathatatlan, hogy a korábbi elképzelésekkel³² ellentétben a végleges rendelet már a kollektív bűnösség talaján áll. Gyöngyösi külügyminiszter maga is fordított eljárásnak minősítette³³ a döntést: eddig ugyanis azt vizsgálták (egyéni elbírálás alapján), hogy kit kell kitelepíteni, most viszont elvben mindenkit,

ami alól némelyeknek módjukban áll mentesülni. A kitelepítés 1946 januárjában kezdődött meg, kegyetlen hidegben, személyenként 20 kg élelemmel és 80 kg ruhaneművel.³⁴ A ki nem telepített németeket összeköltöztették; e méltánytalanságot csak 1958-ban ítélte el az MSZMP, ám pl. Vecsésen még ez évben is 1000 család élt összetelepítve.³⁵

A kitelepítettek számára vonatkozóan több tízezres eltérésű adatok vannak. A hivatalos német források szerint 213 196 fő.³⁶ Magyar kutatók ennél jóval kisebb, de jóval nagyobb számokat is leírtak már.³⁷ Az újabb kutatások az amerikai és a szovjet zónára együttesen a 170–185 ezres számot valószínűsítik.³⁸ Hozzászámítva ehhez a háború alatti és utáni embervesztéséget (mortalitás, spontán menekülés és szervezett evakuálás, elhurcolások), csaknem negyedmillió fős egyenleget kapunk, melyet az 1941-es népszámlálás 477 ezres adatával összevetve a lélekszám megfeleződését konstatálhatjuk.³⁹

A rendszerváltás utáni Magyarországon még mindig 200 ezres nagyságrendben élhetnek (a nemzetiségi öntudat igen eltérő fokán) németek,⁴⁰ akik végzetes történelmi traumájuk során a humán veszteségek mellett vagyoni természetűeket is elszenvedtek. Elkoboztak (Tóth Ágnes számításai szerint) csaknem 250 ezer hold földterületet, továbbá 44 750 ingatlant; utóbbi az 1941-ben német kézen lévő állomány háromnegyedét tette ki.⁴¹

3. Begyógyulnak-e a sebek?

Magyarországon az Alkotmánybíróság csak a 92/2007. (XI. 22.) sz. határozatával nyilvánította alkotmányellenessé a kitelepítési rendeletet.⁴² Tegyük hozzá: a két csehszlovák utódállamban a mai napig nem helyezték hatályon kívül a beneši dekrétumokat, sőt a szlovák parlament 2007-ben megerősítette azok sérthetlenségét, Csehországban pedig még a 2013-as elnökválasztás során is azzal tudta lejártni a későbbi győztes Miloš Zeman ellenlábását, Karel Schwarzenberget, hogy utóbbi a dekrétumokat elítélő nyilatkozatot tett.

Mi magyarok sem dőlhetünk azonban hátra (közbeszédünkre és szaktudományunkra egyaránt értendő ez), mondván, elégtételt kaptak németjeink. Jogilag bizonyára, a történelmi elégtételt azonban aligha érzik ők, amint ez kiderül a témára vonatkozó legfrissebb, immár jóval a rendszerváltás, sőt az ezredforduló után született hazai szakmunkák fogadtatásából.⁴³ Amit hiányolnak, az a „tisztá beszéd” és az azonos mérce az elkövetett, illetve az egyoldalúan áthárított bűnök vonatkozásában, különösen pedig a németiség egészének felelősségre vonásával kapcsolatos bűnös magatartás relativizálása tekintetében. Ez bántja őket mindmáig. Az, hogy a világháború után öellenük elkövetett úgyszintén égbekiáltó bűnökkel kapcsolatos felelősség kérdésében nem szűnik a porhintés. Az, hogy tovább él a Potsdam-legenda, hisz nemcsak a kitelepítő rendelet preambulumba csempészte bele az akkori kormány, miszerint ő csupán végrehajtója a nagyhatalmak döntésének, de a mai történelmi szakmunkák is döntően a hiányzó szuverenitás és az egymást erősítő kényszerek önfelmentő tényezőivel operálnak, holott magát a kitelepítést mégiscsak Budapest kérvényezte, méghozzá bőven Potsdam előtt.⁴⁴ S végül a felelősség elkenését és relativizálását, illetve a sebek begyógyítását segítő tiszta beszéd hiányát látják abban is, hogy a Potsdam-legenda 1989 után egy újabb, a magyar fél tehermentesülését segítő elemmel egészült ki, azzal nevezetesen, hogy a németekkel szembeni bánásmód egyenes arányban állt a magyar politikai élet balra tolódásával. Következésképp az események igazi felelőse a demokratikus nemzetiségpolitikát lehetetlenné tevő kommunista előretörés volt.

A legalaposabban dokumentált és a németiség hányattatásai iránt mégoly empatikus történelmi megközelítések is hiányosnak vagy félrevezetőnek tűnnek az érintettek szemében mindaddig, amíg a felelősség kérdését nem helyezik a már bevett toposzoknál szélesebb alapra.⁴⁵

JEGYZETEK

1. 41/2012. (V. 25.) OGY határozat (<http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a12h0041.OGY>). Előterjesztője Menczer Erzsébet, a Fidesz parlamenti képviselője, a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt magyar politikai rabok és kényszermunkások szervezete) elnöke volt, a nap kiválasztását pedig az indokolta, hogy 1953-ban ekkor érkezett haza a GULAG/GUPVI-lágerekből szabadon bocsátottak első csoportja.
2. 88/2012. (XII. 12.) OGY határozat (<http://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a12h0088.OGY>). Előterjesztője négy kereszténydemokrata és három Fideszes képviselő volt, a kiválasztott dátum pedig – némiképp pontatlanul – nem a kényszermunkára elhurcolással, hanem a kitelepítéssel (az első vonatszerelvény indulása Budaörsről) hozható összefüggésbe.
3. Az új rezsim által fölvetett – Gerhard Seewann szavaival – „mintagyerek-szerep” nemcsak a le-tűnt korszak vezérlő eszméivel történő végleges leszámolást, de a Németországgal való szövetség letéteményesének és egyben „Hitler szálláscsinálóinak” is tekintett hazai németiséggel való szakítást is magában foglalta. V. ö. Seewann, Gerhard (2000): Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In. Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Osiris – MTA KM – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest. 107–128. old. 118.
4. Ötödik hadoszlopnak nevezik ama – ténylegesen vagy gyaníthatóan ellenséges érzelmű – csoportokat, amelyeknek célja lehet egy adott ország fennálló államrendjét egy idegen, ellenséges hatalom érdekében aláásni. A fogalom eredete a spanyol polgárháborúra megy vissza, amikor 1936-ban a köztársasággal szembeni francóista felkelők egyik katonai vezetője, Emilio Mola tábornok úgy nyilatkozott, négy hadoszlopot fog Madrid ellen vezetni, de egy ötödik hadoszlop is rendelkezésére áll Madridban Franco követőiből, utalva ezzel azokra, akik a puccsot követően is a kormány által uralt főváros térségében maradtak, várva, hogy szükség esetén akcióba léphessenek. Általánosságban ezért a fogalmat azokra az önkéntes segítőkre alkalmazzák, akik egy nemzetközi konfliktusban ideológiai okokból együttműködnek saját államuk ellenségével. (Milos Zeman cseh miniszterelnök egy interjújában még 2002-ben is ezt a kifejezést használta a két világháború között Csehszlovákiában élő ún. szudétanémetekre: „Hitler ötödik hadoszlopa”.)
5. Meg is kapták a „svábmentő akciók” vádját a kérdésben radikális felfogást valló köröktől. V. ö. Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest. 170.
6. Tilkovszky Loránt: A kitelepítés és következményei. In. Uő. (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. JPTE TK. Pécs. 157–162. old. 157.
7. Idézi Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth. Budapest. 80.
8. V. ö. Fehér István (1988): A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai. Budapest. 21. A szerző azt is kiemeli, hogy a földreform során igénybe vett 5.999.645 katasztrális hold területből csupán 4%-ot (204.116 kat. holdat) tett ki a volksbundistáktól elkobzott földterület.
9. A számos kiadás közül általam használt kötet: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Theodor Schieder. (Bonn, 1953–1962.) Bd. III. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Weltbild. Augsburg. 1994.
10. Több helyütt olvasható a tömör summázat: „Das Gesetz der Bodenreform (15. März 1945) und seine Ausführungsbestimmungen war weitgehend gegen die deutsche Minderheit gerichtet.” V. ö. Eberl, Immo u.a. (Bearb.) (1989): Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen. 264. Lásd még Senz, Josef Volkmar (1990): Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Donauschwäbische Kulturstiftung. München–Sindelfingen. 231.
11. V. ö. Bodor György (1975): Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás 1975/3. 70–83. old. és 1975/4. 59–68. old; Füzes Miklós (1991): Völgységi forgószél. Népeségviszonyok változásai a régióban. In. Szita László (szerk.): A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az

- 1990, október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián. Bonyhád. 33–45. old; továbbá Seewann, Gerhard (2012): *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Bd. I–II. Herder-Institut. Marburg. II. 346.
12. Beneš kapcsán lásd Gulyás László (2008) alpmunkáját: Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, különösen: 351–371.
  13. A nagyhatalmak potsdami konferenciája csak a németek egyoldalú kitelepítéséhez járult hozzá, a magyarokét azonban elutasította, s az ügyet kétoldalú tárgyalásokra utalta. Ezt követően „munkaerő-toborzás” címén a magyar járásokból minden magyar nemzetiségű személyt „átcsoportosításra” jelölték ki, majd 1946/47 fordulóján tömeges deportálások formájában (fűtetlen marhavagonokban) valóban el is hurcoltak 44 ezer embert Csehországba (az ottani gazdák az egyes vasútállomásokon, emberpiacon válogathattak munkaerőt). Mindezen intézkedések célja a nyomásgyakorlás volt, amellyel sikerült is kizsarolniuk a magyar kormánytól a lakosságcsere egyezményt 1946 februárjában.
  14. Az egyezmény szerint ahány magyarországi szlovák önként vállalkozik áttelepülésre, ugyanannyi magyart lehet „kényszeráttelepíteni” Magyarországra. A végső arány: 70 ezer szlovák és 100 ezer magyar, ám míg a döntően vagyontalan szlovák parasztok csak 15 ezer kat. hold földbirtokot és 4400 lakóépületet hagytak itt, addig az odaát kiválogatott gazdagparaszti magyarság 160 ezer holdat és 15 700 lakóházat hagyott ott. Az odaát megmaradt magyar lakossággal végül elfogadtatták a „reszlovakizációt”: annak fejében, hogy visszakaphassák állampolgárságukat, s mentesítsék őket a deportálásuktól, illetve az áttelepítéstől, önként visszatérnek a szlovák anyamemzet kebelébe, ahonnét az eredetileg ősi szlovák lakosság nyilvánvalóan csupán az előző századok erőszakos asszimilációja miatt szakadt ki, magyarosodott el. (Végül 423 ezren adták be e kérvényt.) A témához kapcsolódó alapvető munkák Vadkerty Katalin (1999): *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Kalligram. Pozsony; valamint Tóth Ágnes (1993): *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. BKML. Kecskemét.
  15. A németkérdést a korabeli sajtó tükrében vizsgáló alapvető dokumentumkötet: Zielbauer György (1996): *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Országos Német Önkormányzat. Budapest.
  16. Kovács Imre a Szabad Szó 1945. április 10-i számában a következőképp fogalmazott: „Magyarország végre elérkezett oda, hogy tisztázza viszonyát Németországgal és a svábsággal. A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen. A svábok önmagukat szakították ki az ország testéből, minden tettükkel azt bizonyították, hogy együtt éreznek a hitleri Németországgal. Most osztozzanak Németország sorsában!”
  17. Tóth Ágnes (1992): Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. Bács-Kiskun megye múltjából XI. 330–383. old.
  18. Az egyház álláspontja kapcsán lásd Tóth Ágnes (2008a): *Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948*. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után / Konfesie, cirkevna politika, identita na Slovensku a v Mad'arsku pro roku 1945*. Kossuth. Budapest. 73–87; Tilkovszky Loránt (1990): *A magyarországi katolikus és evangélikus egyház állásfoglalásai a németek kitelepítése kérdésében a második világháború után*. In: Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1990. 116–119; Tilkovszky Loránt (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai. Debrecen. 124–141; Miklós Péter (2015): *Mindszenty József kiállása az üldözöttek védelmében (1945–1948)*. Vasi Szemle 2015/5. 834–841; Tamáska Péter (1991): *Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése*. [A bíboros 1946. október 26-i levelének kiadásával – O. L.] Regio 1991/3. 202–207.
  19. V. ö. Írók és művészek állásfoglalása a sváb kitelepítés ellen (Magyar Nemzet, 1946. január 18.): „[...] legyünk tudatában annak, hogy emberségesen ez a kitelepítés a szövetségesek és a magyar kormány legjobb szándéka mellett sem oldható meg: az embertől otthonát, környezetét, faluját, házát, földjét, kenyérét, vizét emberségesen elvenni nem lehet. És ez ellen akarunk mi felszólalni, és ezért kell az egész magyar társadalomnak tiltakoznia. Aki gyilkosnak segített, vagy mint volksbundista közösséget vállalt ezekkel a gázságokkal, vagy önként vállalkozott az

SS pribék szolgálatára, az bűnhődjék, ha sváb volt, ha magyar volt. Aki azonban nem követett el gaztetteket, csak éppen részese volt egy tömegtébolynak, melynek hajh, annyi magyar is részese volt, vagy aki azzal a közömbösséggel nézte a náci uralom fejleményeit, melyet a múlt esztendőben a magyar társadalom nagy része is tanúsított, azt ne engedjük veszni, azt próbáljuk megmenteni az igazi demokratikus Magyarországnak [...]” Az aláírók: Bálint Imre, Baranyai Lipót, Csathó Kálmán, Csécsy Imre, Dessewffy Gyula, Faragó László, Fenyő Miksa, Fischer József, Fodor József, Füst Milán, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Horváth Zoltán, Jendrassik György, Kassák Lajos, Kéthly Anna, Varannai Aurél, Szónai Aurél, Nagy Lajos, Parragi György, Pátzay Pál, Radnóti József, Sík Sándor, Supka Géza, Szőnyi István, Wesselényi Miklós, Zsolt Béla.

20. A Hűségmozgalom a Kállay-kormány idején szerveződött a nyilvánvaló céllal, hogy a Volksbund befolyását visszaszorítsa, és a hazai németek disszimilációs törekvésével szemben a patrióta és nemzethű „Deutsch-Ungartum”-felfogást („németajkú magyarság”) propagálja. A döntően Bonyhád és az ún. Schwäbische Türkei körzetében befolyással bíró mozgalom eredményesen támadta a Volksbund nemzetiszocialista eszmerendszerét, különösen pedig az SS-sorozásokat. Ebben legfontosabb szócsöve a Berenc Ádám apatini plébános által szerkesztett Die Donau című hetilap volt, mely épp a nemzetiszocializmus tanai által leginkább megérintett bácskai sváb településterületeken fejtette ki hatását. Tette mindezt olyan eredménnyel, hogy 1944 márciusát követően az egyik első lépésként került sor a Hűségmozgalom és a Die Donau Stójay-kormány általi betiltására.
21. Az 1941-es népszámlálás a magyar kormány és a Volksbund számára egyaránt politikai kérdés volt, mely során a két eltérő *nemzetfogalom* konfrontálódott: a Volksbund faji-származási alapon a már tartósan asszimilálódott, magát magyarnak érzőt is németnek tekintette, a magyar felfogás szerint viszont nem a származás a nemzethez tartozás alapvető kritériuma, hanem a nemzeti célokkal való érzelmi azonosulás. Épp a szóban forgó asszimilánsok számára kínálta a magyarsághoz való tartozás megvallásának alternatíváját a (mindeddig nem alkalmazott) „nemzetiség” pont a szokásos „anyanyelv” mellett a kérdőívben. Végeredményben a 477 ezres anyanyelvi adat mellett csupán ennek 63%-át tették ki a nemzetiségileg is németek, a többiek németajkú magyaroknak vallották magukat! (Az adatok a megnövekedett országterület trianoni részére vonatkoznak – O. L.)
22. A felülvizsgálat minden a 16. életévét betöltött, s magát a legutóbbi népszámláláson (1941) német nemzetiségűnek valló személyre kiterjedt, mégpedig (ekkor még) azon kérdésekre különös figyelmet fordítva, hogy az érintett valamely hitlerista szervezetben vitt-e vezető szerepet, tagja volt-e ilyennek, ha nem is volt tag, de támogatta-e célkitűzéseit, önként belépett-e az SS-be, visszanémetesítette-e a nevét (csak utóbbit 26 ezren tették meg 1940 augusztusa után). V. ö. Balogh (1988), 86. A nemzethűségi vizsgálatok, illetve a 3820/1945. sz. rendelet kapcsán lásd még Zinner Tibor (2004): A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest. 48–50.
23. Füzes Miklós (1990a): Modern rabszolgaság „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949. Formatív Kiadó. Budapest.
24. Zielbauer György (1990a): Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. Dokumentarband. Verband der Ungarndeutschen. Budapest. 10. Lásd még a témában a szerzőtől: Zielbauer György (1990b): A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Pannon Műhely. Szombathely.
25. Füzes (1990a); Füzes Miklós (1990b): Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944-1948 között. Tanulmány és interjúkötet. BML. Pécs; Füzes Miklós (1999): Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.) [kétnyelvű] BML. Pécs; Tóth Ágnes (2008b): Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat. Budapest; László Lajos (1990): Halálpolka. Babits. [Szekszárd]; Kozma Ferenc (1991): Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németekről. Pátria. [Dombóvár]. Figyelemreméltó eredményeket hoz a kitelepített németek speciális emlékezetkultúráját az irodalom- és a történelemtudomány interdiszciplináris eszköztárának segítségével feldolgozó doktori értekezés: Oroszné Takács Katalin (2007): Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. Dissz. ELTE. Budapest.

26. Eberl (1989), 260.
27. Tilkovszky Loránt: Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban. In. Uő. (1997), 148–156. old. 152. Monumentális szintézisében Gerhard Seewann egynegyed és egyharmad közötti becsléseket említi a Szovjetunióba elhurcoltak mortalitásával kapcsolatban. V. ö. Seewann (2012), II. 356.
28. A témával kapcsolatban nemrégiben két tudományos konferenciát is rendeztek. Hamarosan kötetben is olvasható lesz az anyaga a Veritas Intézet Hadtörténeti Múzeumban lebonyolított kétnapos konferenciájának: „Kárpát-medencei tragédiáink, 1944–1953. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a Gulágon.” Budapest, 2016. február 25–26. A kitelepítés megindításának januári évfordulóján pedig a hódmezővásárhelyi Emlékpont szervezett tanácskozást „A kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása. Előadások a magyarországi németesség 70 évvel ezelőtt megindult kitelepítéséről” címmel.
29. Tilkovszky (1997), 155.
30. Bank Barbara – Óze Sándor (2005): A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest–München–Backnang. 250–273; Tilkovszky (1997), 155–156.
31. A német anyanyelvet vallók száma – a trianoni országterületre vetítve – 477 000 fő volt. Az 1941-es népszámlálási adatokat bekérették a statisztikai hivataltól, annak ellenére, hogy a szervezet vezetője, Elekes Dezső jelezte, hogy a szabad elhatározásból megvallott s alapvetően titkos adatok semmiféle politikai következménnyel nem járhatnak az adatszolgáltatókra nézve. V. ö. Seewann (2012), II. 346. Lásd továbbá Czibulka Zoltán (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest.
32. A SZEB-hez intézett 1945. májusi és júliusi kérvényekhez kapcsolódó kalkulációkról, illetve az 1945. július 1-i 3820/1945. M. E. sz. rendeletről van szó.
33. V. ö. Fehér István (1993): Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth. Budapest. 124; valamint Takács Katalin: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. Regio 1996/4. 75–103. old. 75.
34. Az események rendkívül alaposan dokumentált – egy mindmáig alapvető bevezető tanulmány-nyal, valamint számos visszaemlékezéssel és dokumentummal megjelenített – leírását adja az ún. Bonner Dokumentation Magyarországgal foglalkozó kötete. Lásd Dokumentation (1994).
35. Fehér (1993), 133.
36. Die deutschen Vertreibungsverluste. Statistisches Bundesamt. Wiesbaden, 1958. 400. Idézi: Fehér (1993), 134. (466. jegyzet.)
37. Korom Mihály 135 ezres, valamint Bellér Béla és Zielbauer György 250 ezres adatait valóban nagyságrendi különbség választja el.
38. 170 ezres számról Tóth Ágnes és Tilkovszky Loránt – fentebb idézett – munkáiban olvashatunk, a 185 ezres számot képviseli Balogh Sándor (1982): Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. Annuaire Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate. Sectio Historica 22. 221–250. old.
39. A veszteség mennyiségi mutatóinak tanulmányozásához lásd Zielbauer György (1989): Adatok és tények a magyarországi németesség történetéből 1945–1949. Akadémiai. Budapest; továbbá Bank–Óze (2005).
40. A népszámlálások természetesen ennél jóval alacsonyabb adatokat hoznak, ami kezdetben az átélt megrázkódtatások visszatartó hatása, később pedig a természetes szociokulturális folyamatok fényében nem is csodálható. A legfrissebb (2011-es) népszámlálás nemzetiségi szempontú elemzését lásd Tóth Ágnes–Vékás János (2014): Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. Kisebbségkutatás 2014/3. 36–72; valamint Tóth, Ágnes–Vékás, János (2016): Minderheit und Mehrheit. Divergente ethno-demographische Prozesse zwischen 2001 und 2011. In. Radek, Tünde–Szilágyi-Kósa, Anikó (szerk.): Wandel durch Migration. VeML. Veszprém. 133–155.
41. Tóth (1993), 191.
42. A határozat szövege és indoklása elektronikusan is hozzáférhető az Alkotmánybíróság honlapján: <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/52143A9755567A0CC1257ADA00528909?OpenDocument>

43. Lásd pl. a Sonntagsblattban megjelent recenziót Zinner Tibor – a legfrissebb szintézisek egyikeként számító – kétnyelvű kötete [lásd Zinner (2004)] kapcsán. V. ö. Johann Till: Was fehlt: die klare Sprache und der gleiche Maßstab. Sonntagsblatt 2006/2. 17–19. old.
44. A témáról újabban Marchut Réka (2011): Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok. Szerk.: Erdődy Gábor. ELTE BTK. Budapest. 190–203. old.
45. A kérdéskör kapcsán a rendszerváltásig tartó időszak történeti közgondolkodásának alakulását részletesen elemzi Sitzler, Karin – Seewann, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der Deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948. Südosteuropa 37/4 (1988), 142–170. Lásd továbbá Tóth Ágnes (2010): Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In: Jogfosztások Budaörsön (1944–1948). Szerk.: Grósz András. Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. Budaörs.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Sándor (1982): Die Aussiedlung der Bevölkerung deutscher Nationalität aus Ungarn nach dem 2. Weltkrieg. Annalen Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 22. 221–250. old.
- Balogh Sándor (1988): Magyarország külpolitikája 1945–1950. Kossuth. Budapest.
- Bank Barbara – Őze Sándor (2005): A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökiig. Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest–München–Backnang.
- Bodor György (1975): Székely honfoglalás 1945-ben. Forrás 1975/3. 70–83. old. és 1975/4. 59–68. old.
- Czibulka Zoltán (szerk.) (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH. Budapest.
- Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von Theodor Schieder. (Bonn, 1953–1962.) Bd. III. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. Weltbild. Augsburg, 1994.
- Eberl, Immo u.a. (Bearb.) (1989): Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Jan Thorbecke Verlag. Sigmaringen.
- Fehér István (1988): A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. Akadémiai. Budapest.
- Fehér István (1993): Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Kossuth. Budapest.
- Füzes Miklós (1990a): Modern rabszolgaság „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1949. Formatív Kiadó. Budapest.
- Füzes Miklós (1990b): Forgószél. Be- és kitelepítések Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Tanulmány és interjúkötet. BML. Pécs.
- Füzes Miklós (1991): Völgységi forgószél. Népeségviszonyok változásai a régióban. In: Szita László (szerk.): A Völgység két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történeti konferencián. Bonyhád. 33–45. old.
- Füzes Miklós (1999): Valami Magyarországon maradt / Etwas blieb daheim in Ungarn. (A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban.) [kétnyelvű] BML. Pécs.
- Gulyás László (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő
- Kozma Ferenc (1991): Keserves utak. Riportok a Magyarországról kitelepített németekről. Pátria. [Dombóvár].
- László Lajos (1990): Halálpolka. Babits. [Szekszárd].
- Marchut Réka (2011): Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: Visszatekintés a 19–20. századra. Tanulmányok. Szerk.: Erdődy Gábor. ELTE BTK. Budapest. 190–203. old.
- Miklós Péter (2015): Mindszenty József kiállása az üldözöttek védelmében (1945–1948). Vasi Szemle 2015/5. 834–841. old.

- Oroszné Takács Katalin (2007): Die zur Erinnerung gewordene Heimat, Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. Dissz. ELTE. Budapest.
- Seewann, Gerhard (2000): Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In. Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Osiris – MTA KM – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. Budapest. 107–128. old.
- Seewann, Gerhard (2012): Geschichte der Deutschen in Ungarn. Bd. I–II. Herder-Institut. Marburg.
- Senz, Josef Volkmar (1990): Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Donauschwäbische Kulturstiftung. München–Sindelfingen.
- Sitzler, Karin–Seewann, Gerhard: Nationalitätenpolitik und Geschichtsschreibung. Zur Reinterpretation der Geschichte der Deutschen Minderheit Ungarns in den Jahren 1938–1948. Südosteuropa 37/4 (1988), 142–170. old.
- Takács Katalin: Kitelepített magyarországi németek Bajorországban. Regio 1996/4. 75–103. old.
- Tamáskó Péter (1991): Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. Regio 1991/3. 202–207. old.
- Tilkovszky Loránt (1989): Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989. Kossuth. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1990): A magyarországi katolikus és evangélikus egyház állásfoglalásai a németek kitelepítése kérdésében a második világháború után. In. Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, 1990. 116–119. old.
- Tilkovszky Loránt (1997): Német nemzetiség – magyar hazafiség. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. JPTE TK. Pécs.
- Tilkovszky Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Csokonai. Debrecen.
- Till, Johann: Was fehlt: die klare Sprache und der gleiche Maßstab. Sonntagsblatt 2006/2. 17–19. old.
- Tóth Ágnes (1992): Bibó István memorandumai a magyarországi német lakosság kitelepítésével kapcsolatban. Bács-Kiskun megye múltjából XI. 330–383. old.
- Tóth Ágnes (1993): Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. BKML. Kecskemét.
- Tóth Ágnes (2008a): Kitelepítések, egyházak, identitás. Az evangélikus egyház törekvései nem magyar anyanyelvű hívei védelmében 1945–1948. In. Balogh Margit (szerk.): Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után / Konfesie, cirkevna politika, identita na Slovensku a v Mad’arsku pro roku 1945. Kossuth. Budapest. 73–87. old.
- Tóth Ágnes (2008b): Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat. Budapest.
- Tóth Ágnes (2010): Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a hazai történetírásban: tematikai fehér foltok, módszertani hiányok. In. Jogfosztások Budaörsön (1944–1948). Szerk.: Grósz András. Budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény. Budaörs.
- Tóth Ágnes–Vékás János (2014): Nemzetiségek Magyarországon 2001–2011. Etnodemográfiai folyamatok a népszámlálások tükrében. Kisebbségkutatás 2014/3. 36–72. old.
- Tóth, Ágnes – Vékás, János (2016): Minderheit und Mehrheit. Divergente ethno-demographische Prozesse zwischen 2001 und 2011. In. Radek, Tünde – Szilágyi-Kósa, Anikó (szerk.): Wandel durch Migration. VeML. Veszprém. 133–155. old.
- Vadkerty Katalin (1999): A belső telepítések és a lakosságcsere. Kalligram. Pozsony.
- Zielbauer György (1989): Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–1949. Akadémiai. Budapest.
- Zielbauer György (1990a): Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. Dokumentarband. Verband der Ungarndeutschen. Budapest.
- Zielbauer György (1990b): A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Pannon Műhely. Szombathely.
- Zielbauer György (1996): A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948. Országos Német Önkormányzat. Budapest.
- Zinner Tibor (2004): A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó. Budapest.